

ВЕРГУНОВ

Віктор Анатолійович – академік НААН України, доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, керівник Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Методом історико-наукового аналізу комплексно розглянуто зародження, становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи і як галузі знань, і як організації, а також як складової культури нації та сучасного природознавства. Підсумком 20-річних досліджень стало видання авторської монографії «Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні» у трьох частинах, у якій використано раніше не доступні архівні документи та наведено біографічні нариси про творців і розбудовників напряду.

В умовах пошуку ідентичності України серед вітчизняної громадськості та наукового співтовариства цілком закономірно постає гостра потреба в переоцінці найкращого історичного досвіду організації соціально-економічного життя. Вагоме місце в культурі українського народу посідає сільськогосподарська дослідна справа. Вітчизняна культура землеробства багато в чому є унікальним явищем, визнаним світовою спільнотою.

Культурно-просвітницьке відродження України потребує всебічного і повноцінного висвітлення всіх складових духовного устрою. Історично так склалося, що сільське господарство було і залишається провідним сектором економіки і сьогодні майже наполовину наповнює бюджет країни. Однак, як свідчить досвід розвинених країн, без достатнього наукового забезпечення годі й говорити про сучасне сільське господарство, а відтак, і про продовольчу безпеку держави.

Починаючи з прадавніх часів історія всім своїм поступом визначала роль України як країни, здатної до універсального синтезу, створення новітніх форм держави, політики, господарства, науки та освіти. Водночас, не маючи власної, по-державницьки трактованої історії, ми не зможемо побудувати успішну європейську державу.

Основоположною складовою функціонування вітчизняної галузевої науки є сільськогосподарська дослідна справа, яку

зазвичай визначають як «глибоке і всебічне вивчення у спеціалізованих дослідницьких інституціях агрономічних, зоотехнічних та інших сільськогосподарських явищ, що відбуваються у природних і спеціально створених умовах, з використанням відповідних методик та інструментарію з метою відпрацювання найбільш доцільних шляхів і підходів до підвищення культурного рівня сільського господарства, а також пошуку інших засобів і способів для надання науково-практичної допомоги аграрному виробництву з метою отримання як найбільшої кількості, так і найвищої якості екологічно збалансованої сільськогосподарської продукції»¹.

Ще М.К. Недокучаєв розглядав сільськогосподарську дослідну справу як галузь знань — «сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ» і водночас як організацію — «сукупність установ і заходів, що кінцевою метою мають удосконалення техніки сільського господарства»².

Сільськогосподарська дослідна справа як основоположна складова галузевої науки, сучасного природознавства та культури нації сформувалася у 80-х роках ХІХ ст. і продовжує розвиватися, постійно еволюціонуючи у своїх формах та розширюючи наповнення. На нинішньому історичному етапі, в пошуку організаційних основ ефективного функціонування академічної аграрної науки надзвичайно актуальним стає історичний досвід розвитку сільськогосподарської дослідної справи на українських землях як за часів Російської імперії в умовах приватної власності на землю, так і за радянської доби з її колективною формою господарювання.

Незважаючи на очевидну нерівнозначність соціально-політичних умов, окремі структур-

но-організаційні рішення тих часів заслуговують на увагу навіть сьогодні, коли в Україні активно розгортаються євроінтеграційні процеси. Серед таких рішень насамперед потрібно відзначити систему державної, як правової, так і бюджетної, підтримки галузевого дослідництва. Не менший інтерес становить і організація системи наукового забезпечення різних галузей аграрної науки на регіональному рівні, а також система підготовки фахівців вищої кваліфікації, які, власне, й забезпечують процес дослідництва на рівні відповідальних структур.

Однак, на жаль, в Україні не було жодної фундаментальної наукової праці історичного характеру, в якій комплексно розглядалася б еволюція сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та окремо — як організації і, тим більше, об'єктивно, без політичної упередженості розкривався б персоніфікований внесок у її розвиток окремих визначних особистостей. Такі дослідження є особливо актуальними для творення як загальної історії сучасної України, так і всіх її складових, у тому числі пантеону слави українського народу, особливо з огляду на нинішню надзвичайну поляризованість суспільної свідомості.

Кожна країна формує власну історію, контекстово залежну від системи цінностей свого цивілізаційного вектору, просякнуту національним колоритом та характерними особливостями, оскільки історія — це теперішній час, покладений на минувшину. При цьому, як слушно застерігає В. Коротич, «будь-яке спотворення історії, підгонка її під задалегідь написані відповіді в ім'я приховування одних фактів і випинання інших — величезна небезпека для суспільного розвитку, адже традиція різномудства, така важлива у розвитку демократії, виробляється саме в процесі об'єктивного вивчення фактів минулого і сьогодення»³.

Сьогодні не є таємницею, що за радянської доби з різних причин, передусім політичного характеру, істотно применшувався внесок най-

¹ Вергунов В.А. Десять тысяч років українського сільськогосподарського досвіду: сільськогосподарська дослідна справа в Україні як галузь знань та організація: історично-науковий аналіз (до 80-річчя НААН). *Зерно*. 2012. № 4. С. 48–55.

² Недокучаєв Н.К. *Опытное дело в полеводстве. Теория и практика*: курс лекцій. Москва: Госиздат, 1929. С. 13.

³ Коротич В. С чого починається Родина? *Бульвар Гордона*. 2013. № 32. С. 4.

видатніших представників української нації у зародження, становлення та розвиток сільськогосподарського експериментаторства. Це стосується і організаційних побудов, і питань теорії та практики, і, особливо, персоніфікованого наповнення історичного контексту галузевої науки. До речі, така сама ситуація спостерігалася і за часів царату, насамперед у період його півсторічної активної русифікаторської політики щодо українського народу і його культури.

З іншого боку, після розпаду Радянського Союзу і утвердження української державності, переважно через сплеск націоналізму на тлі національного відродження, доволі часто почали відкидати здобутки системної організації галузевого дослідництва в Україні як продукт панування комуністичної ідеї. Зокрема, це стосується і внеску провідних учених-аграріїв, які творили в цю епоху, а тепер вважаються представниками суто радянської науки.

У такій ситуації обов'язок сучасного вченого полягає у відтворенні об'єктивної і неупередженої національної історії, зокрема історії науки. Нині є потреба, застосовуючи передусім метод історико-наукового аналізу в контексті еволюції галузевої наукової думки, реконструювати перебіг усього еволюційного поступу сільськогосподарської дослідної справи в Україні — її зародження, становлення та розвитку з широким об'єктивним розглядом конкретного доробку кожної особистості та колективного наповнення цього процесу.

З огляду на все викладене вище, автор цієї статті підготував 3-томну монографію «Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні»⁴, яка нещодавно побачила світ. У цій роботі, що стала підсумком копінтких

20-річних досліджень, було зроблено спробу з метою усвідомлення перспектив подальшого розвитку вітчизняної аграрної науки та освіти ґрунтовно проаналізувати весь наявний масив історико-культурних знань, доповнений невідомими до сьогодні фактами, невідомими подіями, забутими або маловідомими іменами українських учених-аграріїв, а також розглянути в історичному контексті місце і роль окремих дослідницьких установ та координаційних центрів у галузі сільського господарства.

Перша частина видання «Творці та розбудовники (біографічні нариси)» є біографічним наповненням еволюції вітчизняного сільськогосподарського експериментаторства, адже історію творять люди. Як влучно висловився американський історик і філософ ХІХ ст. Ральф Емерсон: «Історії, власне, не існує, існують тільки біографії...».

У цій частині наведено біографічні відомості, часто маловідомі, про 100 видатних особистостей з досить детальним описом їх життя, творчості та наукової спадщини, незалежно від національності, політичних уподобань, місця народження або проживання. Однак їх усіх поєднує те, що своїми здобутками вони творили, розвивали і звеличували українське аграрне дослідництво, докладали значних інтелектуальних і фізичних зусиль до розбудови сільськогосподарської дослідної справи в Україні як галузі знань і як організації сільськогосподарського виробництва. З метою реалізації ідеї комплексного дослідження історичних етапів функціонування галузевого дослідництва та системи його управління об'єктами поглиблених історичних розвідок стали як вітчизняні аристократи, емігранти, репресовані вчені, так і найвидатніші представники радянської наукової еліти.

Крім того, когорту добре відомих представників аграрної науково-дослідної сфери було доповнено постатями, імена яких з різних причин виявилися забутими. Це, наприклад, один з організаторів академічної науки та сільськогосподарської дослідної справи в Україні Олександр Гаврилович Алешо; знаний

⁴ Вергунов В.А. *Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні*: у 3 частинах. Київ: Аграрна наука, 2018.

Ч. 1. Творці та розбудовники (бібліографічні нариси);

Ч. 2. Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.);

Ч. 3. Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали.

практик раціонального землекористування, селекціонер коней та великої рогатої худоби, один з основоположників галузевого дослідництва на українських землях Яків Варфоломійович Арондар; учений-агроном, фізіолог рослин, освітянин та державний діяч, один із засновників київської школи ґрунтознавства Сергій Михайлович Богданов; учений-аграрій, освітянин, організатор дослідної справи Петро Васильович Будрин; учений і державний діяч Мойсей Михайлович Вольф; фундатор сільськогосподарської дослідної справи з культури лікарських рослин в Україні, громадський та суспільний діяч Петро Іванович Гавсевич; відомий учений, один з організаторів дослідної меліораційної справи в Україні Діонісій Олександрович Джовані; відомий організатор суспільної агрономії, вчений-селекціонер, педагог, історик та бібліограф аграрної науки Борис Карлович Єнкен; один з організаторів агроґрунтознавчої науки в УСРР другої половини 20-х — початку 30-х років ХХ ст. Іван Степанович Жуков; вчений-аграрій, педагог, один з організаторів і керманців сільськогосподарської дослідної справи в Україні у другій половині 20-х — 40-х роках ХХ ст. Олександр Тихонович Калачиков; видатний учений у галузі ґрунтознавства, один з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Григорій Григорович Махов; учений, педагог, організатор сільськогосподарської дослідної справи, засновник контрольно-насіневої справи в Україні Петро Родіонович Сльозкін; учений-аграрій та освітянин, відомий громадський діяч Аристарх Григорович Терниченко; вчений, громадський і державний діяч, видатний організатор сільськогосподарської дослідної справи Соломон Львович Франкфурт та ін.

У широкому історичному контексті розглянуто суспільно корисну діяльність окремих представників вітчизняної аристократичної еліти царських часів, яким за радянської доби не знайшлося належного місця в історії становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні: видатного діяча вітчизняного сільського господарства, фундатора україн-

ського цукровиробництва та одного з організаторів галузевого науково-освітнього процесу графа Олексія Олексійовича Бобринського; ученого в галузі помології князя Анатолія Євгеновича Гагаріна; видатного суспільного діяча, організатора технічної та науково-освітньої сільськогосподарської науки в Україні Петра Аркадійовича Кочубея; видатного організатора вітчизняного науково-освітнього процесу для потреб сільського господарства протоієрея Андрія Опанасовича Самборського; одного з організаторів і популяризаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, громадського діяча, селекціонера графа Бенедикта Станіславовича Тишкевича; організатора та відомого популяризатора сільськогосподарської дослідної справи в Україні князя Павла Петровича Трубецького.

Належне місце відведено також біографіям учених-аграріїв, які жили і працювали в радянській Україні, але у 20–30-х роках ХХ ст. стали жертвами репресій за сфабрикованими політичними справами.

Другу частину цієї комплексної праці «Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.)» присвячено особливостям багатопланового процесу розвитку вітчизняного аграрного дослідництва в період його активного становлення та подальших еволюційних змін на тлі соціально-економічних і політичних подій різних епох. Становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні розглянуто крізь призму термінологічного аналізу еволюції понять і визначень, суспільно-політичних і соціально-економічних чинників, особливо процесів державного регулювання.

Становлення на українських землях сільськогосподарської дослідної справи розпочалося з найбільш давніх спроб розширити тодішню загальноосвітню підготовку знаннями в галузі сільського господарства. Так, у Києво-Могилянській академії Йоанікій Галлятовський запровадив викладання предмета «сільське господарство». Однак період системного розвитку сільськогосподарської дослідної

справи розпочався з відкриттям в 1790 р. професором М. Лівановим сільськогосподарської школи в с. Богоявленському поблизу Миколаєва, а після прийняття в 1883 р. імператором Олександром III «Положення про нижні сільськогосподарські школи» остаточно сформувалася організаційна система підготовки фахівців сільського господарства, яка спиралася на підтримку держави. Загалом галузеве дослідництво розвивалося спочатку в системі освітньої підготовки, а вже потім — як складова природознавства.

Серед найголовніших передумов створення організаційних засад сільськогосподарської дослідної справи в Україні варто відзначити такі: приватна ініціатива прогресивних представників аристократії та інтелігенції в середині XIX ст.; скасування кріпацтва згідно з Маніфестом імператора Олександра II від 3 березня (19 лютого) 1861 р.; негативні наслідки і збитки від численних посух упродовж XVIII–XIX ст.; запровадження в 1803 р. французької системи освіти відповідно до законодавчого акта імператора Олександра I «Попередні правила народної освіти» та ін.

Надалі, у період 1884–1931 рр., розгортався процес організаційного структурування аграрної науки — з'являлися дослідні поля, доказові ферми, дослідні станції, крайові станції, профільні науково-дослідні інститути, нарешті — академія, починаючи з кінця XIX ст. започатковувалися методики проведення польових та вегетаційних дослідів. Результатом цих процесів стала поява вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як складової сучасного природознавства та культури нації. Значною мірою цьому сприяли творчі зусилля О.О. Ізмаїльського, А.Є. Зайкевича, С.М. Богданова, С.Л. Франкфурта, О.К. Філіповського, М.М. Вольфа, О.А. Янати, Г.Г. Махова, М.А. Єгорова та багатьох інших дослідників.

Проте, мабуть, найбільшу і найважливішу роль в утвердженні сільськогосподарської дослідної справи в Україні як галузі знань та як організації відіграли напрацювання таких визначних для української науки особистос-

тей, як академік В.І. Вернадський і професор В.В. Докучаєв.

Окремою сторінкою в історії становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні є розвиток аграрного експериментаторства в Криму, який бере свій початок від створення у 1812 р. Нікітського ботанічного саду. Цей процес на півострові мав свої характерні особливості і досить чітку спеціалізацію, що пояснюється передусім унікальними для України природно-кліматичними умовами Південного берега Криму.

Після 1917 р., у радянську добу, відбулися кардинальні зміни як у системі організації дослідництва, так і в системі освіти. У цей період, по-перше, галузева дослідна справа повністю перейшла до кола інтересів держави, яка керувала нею через центральні, крайові та обласні органи влади, а по-друге, розпочався етап масової організації численних нових дослідних установ та становлення різних агрономічних шкіл. На думку В.Ф. Чешка, «було поставлено грандіозний експеримент з раціоналізації усього суспільства та підпорядкування його тотальному державному контролю». Як наслідок, на руїнах Російської імперії було запроваджено нову систему державного управління наукою, засновану на принципах максимального зближення результатів фундаментальних та прикладних досліджень і аграрного виробництва, так зване «злиття науки і практики».

Доктрина «класової науки» ґрунтувалася на трьох взаємопов'язаних соціальних факторах: 1) філософії марксизму; 2) централізованому державному контролю за розвитком науки; 3) відповідній трансформації менталітету як самого наукового співтовариства, так і широких верств населення, яка зумовила формування уявлень про соціальну роль і можливості науки у вирішенні практичних завдань, специфіку науково-дослідницької діяльності, динаміку розвитку економічного потенціалу та процесів, що відбуваються всередині науки. Однак у результаті активної діяльності Т.Д. Лисенка в 30–50-х роках минулого століття сільськогосподарська дослідна справа в країні ледь не перетворилася на псевдонауку.

За часів радянської влади основні зусилля галузевих фахівців було спрямовано на обслуговування колгоспно-радгоспної системи в умовах планової економіки. Посилилася роль координаційних центрів у науковому забезпеченні ведення сільського господарства, змінилася специфіка їх діяльності.

Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (НКР НКЗС УСРР) стала прямою правонаступницею створеного ще в 1918 р. академіком В.І. Вернадським Сільськогосподарського наукового (вченого) комітету України (СГНКУ) при профільному міністерстві Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Проте за сукупністю статутних функцій та організаційною структурою і СГНКУ, і НКР НКЗС УСРР повністю відповідали класичній академічній структурі. Тому природно, що в 1931 р. НКР НКЗС УСРР було реорганізовано у Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук.

Найбільш ґрунтовні праці цього періоду належать таким видатним ученим, як Д.Г. Віленський, М.Ф. Іванов, М.Г. Холодний, Г.М. Висоцький, В.Ф. Старченко, А.О. Василенко, Є.В. Зверезомб-Зубовський та ін.

Окремо слід зазначити, що при висвітленні всього комплексу питань, пов'язаних зі становленням та розвитком сільськогосподарської дослідної справи, особливо щодо її персоніфікованого наповнення, увагу в монографії було зосереджено лише на тих регіонах, у яких відбувалися визначальні для сучасної організації галузевого дослідництва події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли починаючи з XVII ст., і лише побіжно розглянуто історію аграрного дослідництва на Буковині, Закарпатті та в Галичині. На наше переконання, ці регіони потребують не окремого згадування, а спеціальних історичних розвідок у контексті історичного розвитку тих держав, до яких ці регіони свого часу належали, зокрема Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини тощо. Проте після 1939 р. окремі дослідницькі інституції, що діяли на цих територіях і організаційно збереглися донині, незважаючи на їх попередню історію, надалі функціонували за

радянською моделлю і підходами до ведення сільськогосподарської дослідної справи.

На сучасному етапі під керівництвом Національної академії аграрних наук України триває пошук оптимальної, ефективної та інноваційної структури для мережі галузевих інституцій, більшість з яких залишилися в країні ще з часів СРСР. Сучасну модель сільськогосподарської дослідної справи доцільно будувати на основі обласної системи організацій, насамперед через наявність у кожному регіоні окремої обласної сільськогосподарської дослідної станції зі структурною побудовою, що відповідає спеціалізації краю. Свою роботу вони мають здійснювати через підпорядковану мережу дослідних господарств (полів, опорних пунктів, демонстраційних дослідів, проблемних лабораторій). На мережу слід покласти завдання щодо широкого впровадження результатів теоретичних досліджень спеціалізованих науково-дослідних інститутів, діяльність яких виходить за межі окремих регіонів і ґрунтово-кліматичних зон, а методичне керівництво ними здійснювати в разі необхідності через обласні дослідні станції за проблематикою. При цьому загальне координаційне керівництво планом робіт має здійснювати НААН як автономний орган при профільному міністерстві, яке і є головним замовником виробленої наукової продукції. Для подальшого ефективного розвитку аграрного сектору України потрібен виважений державницький підхід, оснований на здобутках і знаннях учених-аграріїв, які через творчі інституціональні об'єднання здійснюватимуть науковий супровід процесу ведення сільського господарства.

Третя частина монографічного дослідження «Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали» містить документальні підтвердження основних подій та явищ, які відіграли провідну роль у започаткуванні та подальшому розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні і хронологічно охоплюють період з 1861 по 2016 р. Саме ці 85 документів стали основною джерельною базою для підготовки історичних біографічних нарисів і вивчення комплексу питань, пов'язаних зі становленням

і розвитком галузевого дослідництва в Україні. Більшість з цих матеріалів опубліковано вперше, протягом тривалого часу вони були малодоступними для дослідників. Надбанням широким кіл наукової громадськості ці документи стали завдяки послідовній і наполегливій пошуковій роботі в тісному контакті зі співробітниками Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Київської області, Державного архіву м. Києва та інших установ.

Отже, за останні 30 років сільськогосподарська дослідна справа як складова національної культури в умовах індустріалізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, його спеціалізації, а також у світлі нових можливостей, які відкриває інформатизація, сприймається більшою мірою як єдине загальне глобалізоване поняття — аграрна наука. Я ж хотів би довести, що Україні є чим і, головне, ким пишатися навіть у світовому контексті еволюції галузевої наукової думки. Маю спо-

дівання, що в часи державності України, в умовах переходу на євроатлантичний вектор політики та в період постійних реформувань усіх складових економіки сільськогосподарська дослідна справа як організація розвиватиметься й надалі, з'являтимуться нові видатні імена в українській науці, нові відкриття на ниві агрономії, зоотехнії, ветеринарії, механізації, меліорації тощо. Крім того, сподіваюся, що нове покоління вчених-аграріїв підхопить найкращі вікові традиції, досвід, накопичений попередниками, і, найголовніше, високі принципи моральності та етичності в науці, притаманні представникам форпосту академічності — викладачам славетної Києво-Могилянської академії. «Викладачі, — стверджувалося в п. 1 Інструкції Києво-Могилянської академії від 1734 р., — завжди повинні слугувати для учнів високим взірцем... скромності, ввічливості, доброго виховання й освіченості, а також мають бути прикладом не тільки внутрішньої чистоти душі, а й зовнішньої охайності тіла й одягу. При цьому слід стежити, щоб недостойні не допускалися до вищих ступенів академічного існування».

Victor A. Verhunov

National Scientific Agricultural Library (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5476-4845>

THE HISTORICAL ASPECT OF THE DEVELOPMENT
OF AGRICULTURAL RESEARCH IN UKRAINE
AS A COMPONENT OF THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Using the method of historical and scientific analysis, the origin, formation and development of agricultural research is comprehensively considered as a field of knowledge and as organization, as well as a component of the culture of the nation and modern science. The result of 20 years of research was the publication of the author's monograph "History of Agricultural Research in Ukraine" in three parts, which uses previously unavailable archival documents and provides biographical essays on the creators and developers of the direction.

Keywords: agricultural research, branch research in Ukraine, agricultural science.